

УДК 902.6 (653.75)

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

**ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ У ВИННИКАХ
ТА ПРОБЛЕМА ЗАВЕРШАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСНУВАННЯ
ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Наведено матеріали з дослідження поселення ранньозалізного віку, що відкрито в східних околицях Львова.

Ключові слова: Львів, Винники, Жупан, археологічні матеріали.

Сьогодні на території Львова та в його околицях відомо близько десяти пам'яток періоду раннього заліза. Окремі з них є безпосередньо в центральній частині міста, інші - на його східній околиці.¹ Нещодавно, під час розкопок поселення черепинсько-лагодівської групи на західній околиці м.Винники в урочищі Голянівка одержано нові важливі матеріали. Поселення розташоване з південного краю шосе на Львів і займає верхню ділянку тераси гори Жупан. Територія пам'ятки перебуває на висоті 50-60 м над прилеглою з південного боку заплавою р.Маруньки і з трьох сторін оточена стрімкими схилами й урвищами. Більша частина селища останніми роками знищена прилеглою забудовою. Пам'ятку відкрив наприкінці 1970-х рр. відомий український нумізмат, викладач Львівського державного університету імені Івана Франка В.В.Зварич. Згодом археологічну розвідку провів археолог М.А.Пелещин. З усного повідомлення проф.Пелещина відомо, що тоді було розкрито невідомий об'єкт і знайдено багато уламків посуду черепинсько-лагодівської групи.

На відстані 25 м на захід від житлового будинку, що стоїть першим при дорозі на в'їзді у м.Винники (відразу ж за щитом - населений пункт "Винники") закладено розкоп-І та траншею площею 120 м.

© Бандрівський М., 2003

¹ У деяких місцях уздовж вул.Театральної, територія якої колись була пологим правим берегом р.Полтви, під час розкопок зібрано фрагменти посудин періоду раннього заліза. Також на Високому Замку під час спорудження тут телецентру 1956-1957 рр. розкопками О.Ратича знайдено уламки посудин черепинсько-лагодівської групи та бронзовий наконечник стріли асиметрично-ромбічного типу, що синхронний із жаботинськими комплексами (курган № 524). *Бандрівський М.* Розкопки поселення ранньоскіфського часу в ур. "Лісничівка" поблизу Винник // Археол. дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею. - Винники, 1991. - С.39-46.

У розкопі виявлено залишки наземної споруди із легко заглибленою у материк долівкою. Темне заповнення об'єкта чітко вирізнялося на тлі довголітніх ясно-жовтих суглинків. Споруда мала в плані підпрямокутну форму зі сторонами 7 x 5 м. На глибині 0,6-0,9 м на долівці був шар насипного суглинку, призначення якого - вирівняти тогочасну денну поверхню з рівнем залягання щільного верхньоплейстоценового шару вище по схилу. Споруда, мала, мабуть, каркасно-стовпову будову. Про це свідчить значна кількість великих шматків обмазки з відбитками лози, грубшого пруття та середньої товщини колод, які виявлені під час її розчищення. В східному куті споруди розчищено розвал печі П-подібної в перерізі форми. Піч була споруджена з плитняка. Найбільші його камені сягали розміру 35x45 см (рис. 1).

Основну частину здобутого під час розкопок археологічного матеріалу становить кераміка. Серед горщиків кухонного призначення виділено три групи. Перша група - це широкогорлі посудини з ледь зазначеною невисокою шийкою і легко відігнутими назовні краями вінець. Вінця по краю рівнозрізані або заокруглені. Під краєм вінець є наскрізні проколи або наліпний карбований валик. Іноді його наносили на шийці посудини (рис. 2, 2-3; 3, 1). До цієї ж групи зачислено аналогічні за формою горщики, які або не мають наліпного валика, або ж він замінений низкою неглибоко втиснутих пальцевих вдавлень (рис. 4, 8; 5, 2, 5). Внутрішня поверхня горщиків першої групи старанно заглажена, зовнішня - нерівна, горбкувата, недбало рустована. Випал посудин посередній. У глиняному тісті є домішки шамоту і піску.

До другої групи кухонного посуду належать великі (до 32 см у діаметрі) кратероподібні горщики конічної форми. Окремі дослідники називають такі вироби казаноподібними. Під краєм вінець посудини орнаментовані наліпним карбованим валиком та серією рівномірно нанесених проколів. Склад глиняного тіста і випал такий самий, як і в решти кухонного посуду (див. рис. 3, 5, 8).

Третя група посуду - це горщики біконічної та опукло-біконічної форми з широким циліндричним горлом. Усі посудини під краєм вінець орнаментовані наскрізними проколами, а в рідкісних випадках - карбованим валиком під вінцями і насічками на краях вінець. Внутрішня поверхня виробів старанно заглажена, зовнішня - шорстка або горбкувата. В глиняному тісті є значні домішки шамоту. Горщики якісно випалені (див. рис. 4, 1, 7, 9).

Окрему групу становлять уламки корчаг і амфороподібних горщиків. За розміром, формою і, можливо, функціональним призначенням їх можна розділити на дві групи. До першої належать великі (до 0,55 м у діаметрі) корчаги, які, можливо, використовували

для зберігання сипких продуктів. Такі корчаги опуклобокi з високою завуженою у горі шийкою і сильно розхиленими назовні вінцями. Вони мають наскрізні проколи під верхнім краєм. Інколи з зовнішнього краю вінець витиснуті дірочки, які зі середини акуратно заліплені маленькими круглими грудочками глини, що створює враження "перлинок". Усі корчаги великих розмірів сформовані, як звичайно, на невеликому, але добре вимодельованому стійкому денці, яке в нижній частині має виступаючі закраїнки. Зовнішня і внутрішня поверхня корчаг чорного або темно-сірого кольору, старанно загладжена. В глиняному тісті є значні домішки шамоту.

Друга група корчаг і амфороподібних горщиків - це посудини, значно менші за розмірами. Привертають увагу уламки двох амфороподібних посудин центральноєвропейського типу. Перша посудина знайдена у верхній половині висоти (рис. 8, 1). Вона має чорний колір, старанно вигладжені стінки, високе ледь завужене догори горло і різко профільовані бочки. В глиняному тісті є значні домішки дрібно потовченого шамоту й органіки. Друга посудина, яка може презентувати подібну до описаної вище форму, збереглась у нижній половині висоти (див. рис. 8, 2). Тут також є різкий злам бочків на переході до високої шийки. На рівні максимального розширення бочків у трьох місцях наліплені маленькі витягнутої форми гудзки (рис. 8, 2).

Крім названих вище груп посуду, знайдено також п'ять уламків великих керамічних кувалів і три фрагменти черпачків. Кувалі майже однакові за формою: мають високу циліндричну шийку і розширені півкруглі бочки (рис. 7, 1-3, 6-7). Вушка кувалів широкі, петельчасті, розміщені нижче рівня вінець. У глиняному тісті є значні домішки шамоту і піску, випал посередній. Один з недбало виготовлених черпачків має конічні стінки і петельчасте вушко, що ледь виступає над краєм (рис. 7, 9). Інший - мініатюрний черпачок діаметром 7-8 см - має пряму шийку, профільовані бочки і півкругле денце. Зовні він старанно підлощений. Цікавою знахідкою є мініатюрна посудинка, - теж, можливо, черпачок з високою циліндричною шийкою і різким зломом бочків (рис. 6, 14). Співіснування великих кувалів і черпачків на цьому поселенні було, очевидно, більш-менш пропорційним. Про це свідчить майже однакова кількість знайдених уламків, зокрема вушок обидвох типів цих посудин.

Значний відсоток кераміки становлять уламки мисок. Переважна більшість з них представлена виробами з конічними стінками і загнутим до середини краєм вінець (див. рис. 6, 3-18). Миски сформовані на добре вимодельованому стійкому денці. Вони чорного кольору, старанно заглажені, зрідка підлощені з якісним випалом. У

глиняному тісті трапляється дрібний шамот і незначна домішка піску. Орнаментация мисок двояка. Перший тип орнаментации виконано одним рядком з густо нанесених і витиснутих зі середини псевдопроколів, які зовні заішлені грудочками глини у вигляді "перлин". Для другого типу характерними є парно наліплені гудзки, розміщені на ребрі нахилу вінець (див. рис. 6, 1,2,5).

Менше мисок з півкруглими стінками і плавно загнутими до середини краями (див. рис.6, 11,12). У невелику окрему групу виділено миски конічного профілю з прямими стінками, які є часто підлощеними.

Доповнюють характеристику керамічних знахідок великі і менші прясла. Більші з них мають овальну в перерізі форму, а менші - біконічну. Знайдено кілька фрагментів глиняних лячок від ливарного виробництва. Керамічний комплекс доповнюють уламки дисків-покришок, різні за розміром і товщиною. Спільним для них усіх є те, що одна зі сторін старанно заглажена, а інша - шорстка на дотик.

Металеві речі, знайдені на поселенні: залізні ножі і шпильки - не можна використати для визначення хронології, оскільки мають широкий діапазон побутування.

Важливо, що у винниківському комплексі можна розрізнити дві групи керамічних традицій. Перша з них - місцева, очевидно, висоцька. Друга - новітня, властива вже пам'яткам розвинутої ранньозалізної доби. З першою групою традицій пов'язане поширення на винниківському поселенні великих біконічних посудин з циліндричним, легко звуженим угорі горлом (див. рис. 4, 1,6-7,9)² на кшталт відомих посудин з Жулич і Вікнин Великих та окремих форм тьяпаноподібних посудин (див. рис. 3, 2) значної кількості кухлів, черпаків з овальним у профілі вушком, яке не виступає понад край вінець. До цієї ж групи зачислено окремі зразки корчаг з високим циліндричним горлом і різкопрофільованими бочками (див. рис.8, 1). Ці вироби формі мають традиції центральноєвропейських культур урнових полів.

До другої групи, у якій домінують характерні для того часу новації, належать великі кратероподібні посудини з конічними стінками, які із зовнішнього краю під вінцями прикрашені наліпним валиком (див. рис.3, 5). Важливо відзначити, що найближчі аналогії до них знаходимо на Кульчицькому городищі,³ на поселенні в

² Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча Стрипи. - Львів, 1994.- С.51.

³ Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. - К., 1993. - С.139.

Діброві⁴ та навіть на значно віддалених пам'ятках, зокрема, на Мотроницькому городищі, що в басейні р. Тясмин.⁵

Притаманними VII ст. до н.е. є горщики з короткою шийкою і легко відігнутими назовні краями вінець, під якими, а іноді й на самій шийці, наліплений карбований відтисками пальця валик (див. рис. 5, 9). Характерними для культури ранньозалізного віку є миски з витиснутими зі середини псевдопроколами, які зовні заліплені круглими грудочками глини у вигляді "перлинок" (див. рис. 6, 13).

Форма посудин, їхня орнаментация, технологія виготовлення та інші ознаки дають підстави зачислювати пам'ятку у Винниках до черепино-лагодівської групи. Ця культурна група виділена Л. Крушельницькою ще в першій-половині 70-х років минулого ст. Аналіз винниківського керамічного комплексу підтверджує висловлене дослідницею у 1976 році припущення про те, що "...пам'ятки черепинсько-лагодівського типу - це найдалі висунута на захід частина західноподільської групи землеробських племен"⁶.

Значна частина формотворчих і орнаментацийних елементів винниківського керамічного комплексу має подібні аналогії із посудом пам'яток Українського Правобережного Лісостепу і передусім з пам'ятками Середнього Придністер'я. Для ліпшого розуміння цих запозичень і трансформацій, а головню - для з'ясування умов, за яких з'явилися найраніші черепинсько-лагодівські пам'ятки, треба уявно відтворити ситуацію, що складалась на території розселення висоцьких племен принаймі від кінця епохи бронзи.

З'ясовано, що у ранньому періоді розвитку носії висоцької культури у східному напрямі розселилися майже на усій території Тернопільського плато. Культура висоцьких племен того часу, що синхронна зі старшим ступенем культур урнових полів Центральної Європи, була тісно пов'язана з тогочасним населенням Посяння, а ширше - з населенням Сілезії і верхньодунайського регіону в цілому. Це підтверджують бронзові бритви типу Облековіце з Гончарівки і Петрикова; тордовані вироби; в кераміці - поширення гостропрофільованих мисок, тюльпаноподібних горщиків без проколів і наліпних джгутів, глиняні модельки "пташок", "чобітків", калаталець та інше; елементи поховального обряду і, можливо, вірувань. За

⁴ Крушельницька Л. Черепино-лагодівська група пам'яток // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. - С.228.

⁵ Бессонова С., Скорий С. Мотронское городище скифской эпохи. - Киев; Краков, 2000. - Рис.40-41.

⁶ Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. - К., 1976. - С.51.

посередництвом ранньовисоцьких племен і передусім з Тернопільського плато, ці центральноевропейські елементи проникали вздовж великого європейського вододілу до середньої течії Південного Бугу, де значно сприяли утворенню таких оригінальних білогрудівсько-ранньочорноліських комплексів, як Гордіївський могильник.

Однак з початком періоду раннього заліза характер зовнішніх зв'язків висоцької культури почав доволі різко змінюватися. Наприклад, дуже послабшали (якщо не перервалися зовсім) контакти висоцького населення із тарнобжецьким середовищем Посяння, із продукційними центрами в Сілезії і Моравії. Найпізнішими відомими імпортами з цього регіону на висоцькій території є бронзова бритва типу Гернбаумгартен з Лошнева на Теробовельщині. Уся східна частина колишньої території висоцької культури, головно Тернопільське плато і прилеглі землі, вірогідно, не пізніше кінця IX ст. до н.е. ніби виривали із центральноевропейського контексту. Приблизно з цього часу висоцька культура втратила характерний для неї стиль, близький до типу урнових полів Центральної Європи. Зокрема, зникли орнаментовані кубки, модельки "пташок", калаталець, відійшли у небуття цілі групи горщиків, корчаг, кухлів і черпаків, трансформовано поховальний обряд, поширилися нові релігійні ідеї і вірування. У висоцькій культурі ще впродовж якогось часу відбувався процес розвитку, однак під впливом зовнішніх чинників і передусім культурних імпульсів із середньодністр'янського середовища носії висоцької культури на Тернопільському плато впродовж IX ст. до н.е. поступово втратили свій класичний висоцький стиль. З цього часу перед нами постає культура змішаного типу, яка поєднує в собі одночасно елементи і висоцької, і чорноліської культур. Найхарактернішою пам'яткою є Старий Збараж. У поховальному обряді з IX ст. до н.е. поступово поширюється звичай спорудження кам'яних скринь (Тернопіль, Жуличі, Лукавець та ін.). Цей звичай подібний до поховального звичаю чорноліської культури Середнього Придністер'я (Бернашівка). Загалом археологічні дані свідчать про те, що висоцька культура Тернопільського плато приблизно в IX ст. до н.е. трансформувалась у нове культурне явище, яке, з огляду на характерний обряд поховання, називаємо групою скринькових поховань. У побуті й у військовій справі обох груп (непоротівської і скринькових поховань) простежуються тенденції до уніфікації: побутують подібні форми корчаг, горщиків, поширюються однакові типи крем'яних наконечників стріл, кам'яні бойові молоти, булави, майже однакові бронзові прикраси, культові посудинки у вигляді черпаків із гостроконечними денцями та ін. Власне, оця насиченість

непоротівської групи "висоцькими" елементами разом із притаманним їй поховальним обрядом і відрізняє її від чорноліської культури Середнього Придніпров'я. В цілому, ми схилиємося до думки, що у населенні Західного Поділля та суміжних з ним районів треба, можливо вбачати племена неврів, до частини яких, на думку Т.Сулімирського, належали носії висоцької культури⁷. Тоді під Невридою, мабуть, потрібно розуміти територію Поділля і Північну Буковину, про що свого часу писали Б.Граков і А.Мелюкова.

Зазначимо, що хоча ми визнаємо належність описаної пам'ятки у Винниках до черепинсько-лагодівської групи, однак, вважаємо її такою, що належала населенню, яке вже перед тим більш ніж століття проживало в умовах тісної інтеграції із населенням Західного Поділля. Іншими словами, ми поки що не знаходимо матеріалів, які свідчили б про механічну заміну висоцької культури прийшлою і не знаємо поки що "безсумнівних" пам'яток висоцької культури пізніших від кінця IX ст. до н.е. Поява на Золочівщині, Бродівщині та на суміжних територіях пам'яток із культурою західноподільського типу повинна б відбутися раніше ніж VII ст. до н.е. Власне, цим часом прийнято датувати найраніші комплекси типу Черепина-Лагодова (Звенигород). Вважаємо, що появі пам'яток черепино-лагодівської групи передував культурний горизонт на кшталт Маркополя, Вікнин Великих, Жулич, які датують кінцем IX-початком VIII ст. до н.е. Вірогідно, що вони вже не були репрезентантами висоцької спільноти і не могли до неї належати, оскільки втратили у культурі той характерний центральноєвропейський "наліт," який, власне у попередньому періоді вирізняв висоцьку культуру як східну периферію великого кола культур урнових полів Центральної Європи. Такі перехідні пам'ятки, як Маркопіль, Вікнини Великі, Жуличі, а найраніше - Старий Збараж, прийшли на зміну висоцькій культурі, яка існувала до IX ст. до н.е. на Тернопільському плато та прилеглих землях. На Розточчі і Малому Поліссі процес "переродження" висоцької культури з огляду на географічну віддаленість цих територій і певний їх консерватизм міг тривати до середини VIII ст. до н.е.

Отже, здобуті найновіші археологічні відомості та матеріали дають підстави переглянути запропоноване В.Канівцем датування найпізніших пам'яток висоцької культури VI ст. до н.е.⁸ і розвинути запропоноване Л.Крушельницькою у 1985 р. положення про те, що "висоцька культура, як своєрідна цілість починає втрачати свій стиль

⁷ *Sulimirski T. Kultura wysocka. – Krakow, 1931. – S.172.*

⁸ *Канівець В. Пам'ятники висоцького типа как исторический источник: Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – К., 1953. – С.14.*

дещо раніше - вже в доскіфський період”⁹. Не зовсім правильно окремі дослідники трактують пам'ятки черепино-лагодівської групи як пізньовисоцькі¹⁰. Річ у тому, що ми не знаємо в зазначеному регіоні сьогодні висоцьких пам'яток, які б датували пізніше IX ст. до н.е. Крім того, у VII-VI ст. до н.е. етнокультурна ситуація на колишній території висоцької культури настільки змінилася, що говорити можемо лише про асимільованих вихідцями із Західного Поділля, далеких нащадків колись яскравої і самобутньої висоцької культури. Ці далекі спадкоємці висоцьких традицій у VII-VI ст. до н.е. вже мали іншу релігію, поховальні обряди (Лагодів), зрештою жили в зовсім іншому навколишньому світі, в інших реаліях, які нічим уже не нагадували архаїку центральноєвропейських культур урнових полів.

M.BANDRYVS'KIJ

**SETTLEMENTS OF EARLY-METAL AGE IN VYNNYKY
AND PROBLEM OF FINAL STAGE OF VYSOTSKA CULTURE**

The materials on settlements of Early-Metal Age excavated in outskirts of Lviv are the subject of the article.

Key words: Lviv, Vynnyky, Zhupan, archeological materials.

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2003

Прийнята до друку 12.02.2003

⁹Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – С.83.

¹⁰ *Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi. – Warszawa, 2001. – S.79-80.*

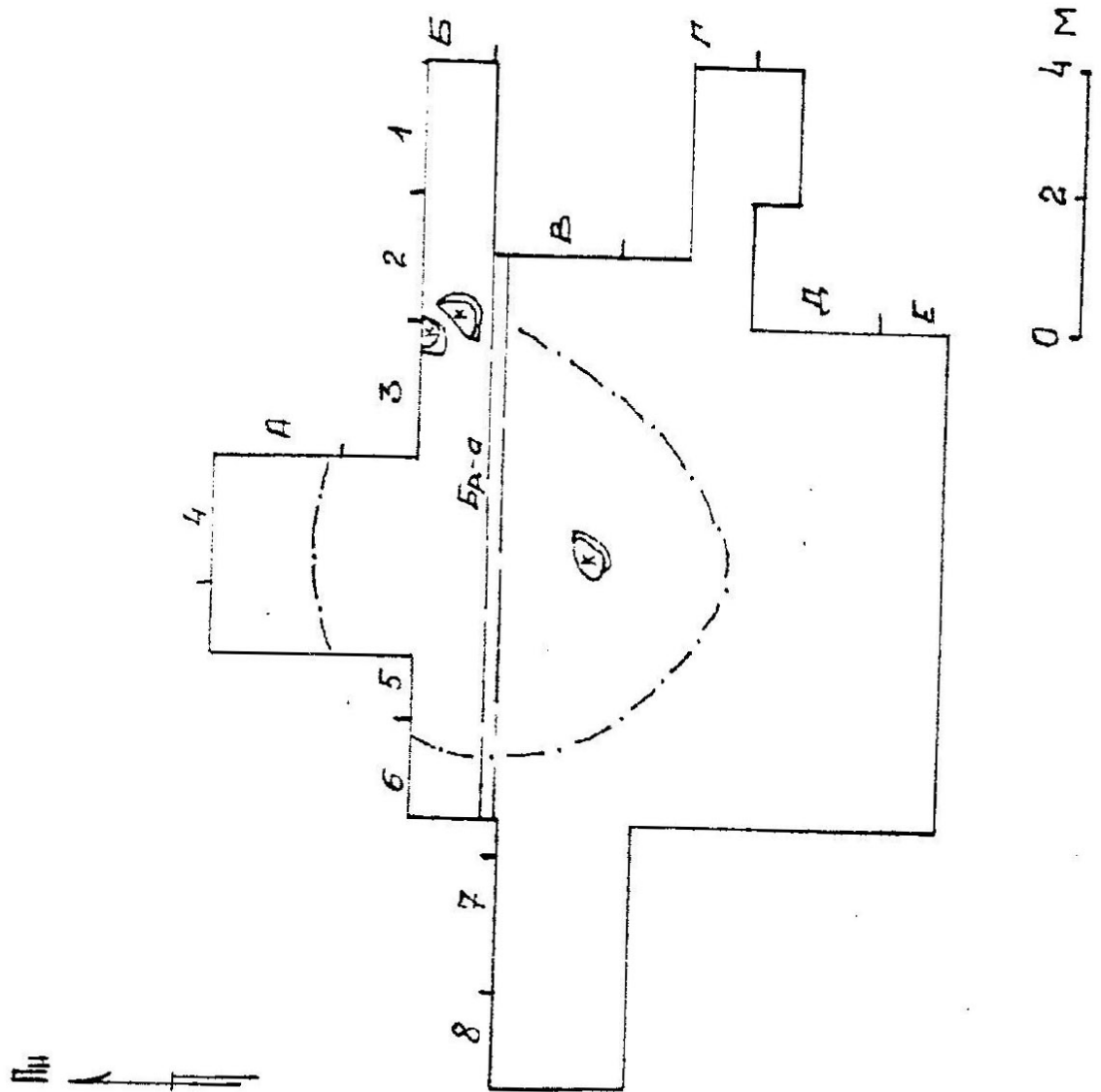

Рис. 1. Схематичний план розкопу I в урочищі Голянівка.

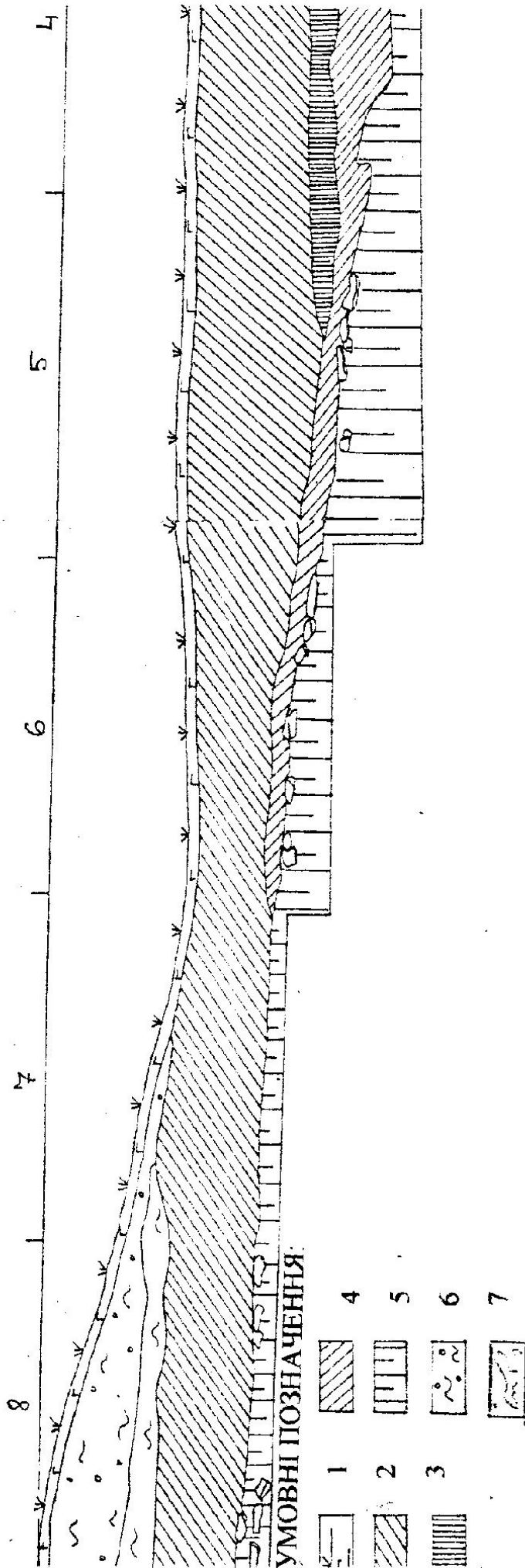

Рис. 2. Стратиграфічний розріз південної бровки розкопу-1: 1 – дерновий шар; 2 – верхній горизонт ґрунту, представлений суглинком темно-брунатного кольору; 3 – суглинок сіро-брунатного кольору; 4 – нижній горизонт ґрунту у вигляді суглинок сіро-брунатного кольору; 5 – тверді суглинки брунатно-охристого кольору; 6 – викид з окопу часів війни; 7 – пісок білого кольору з суглинковими темно-бордовими прожилками.

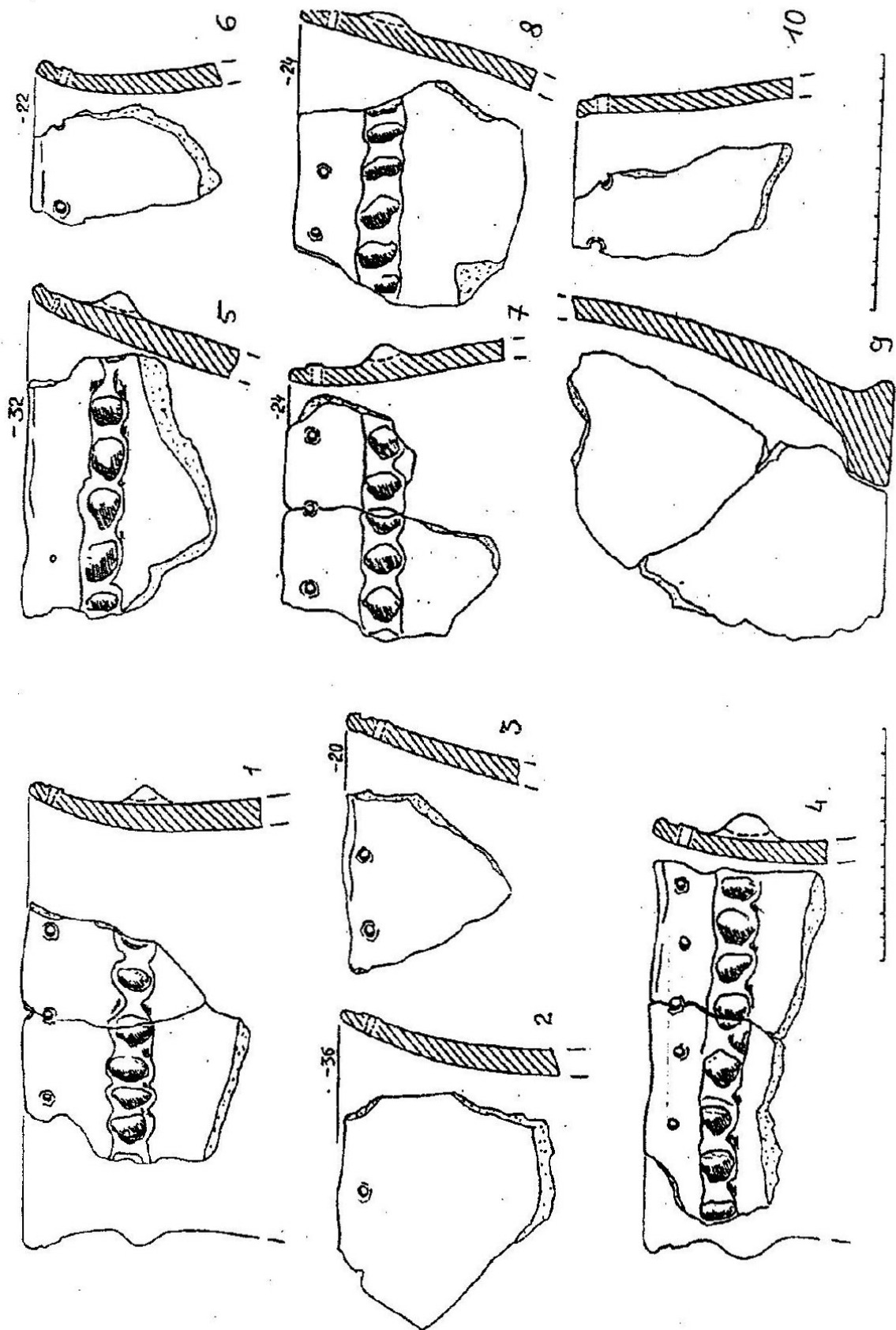

Рис. 3. Фрагменти керамічного посуду з розкопу-1.

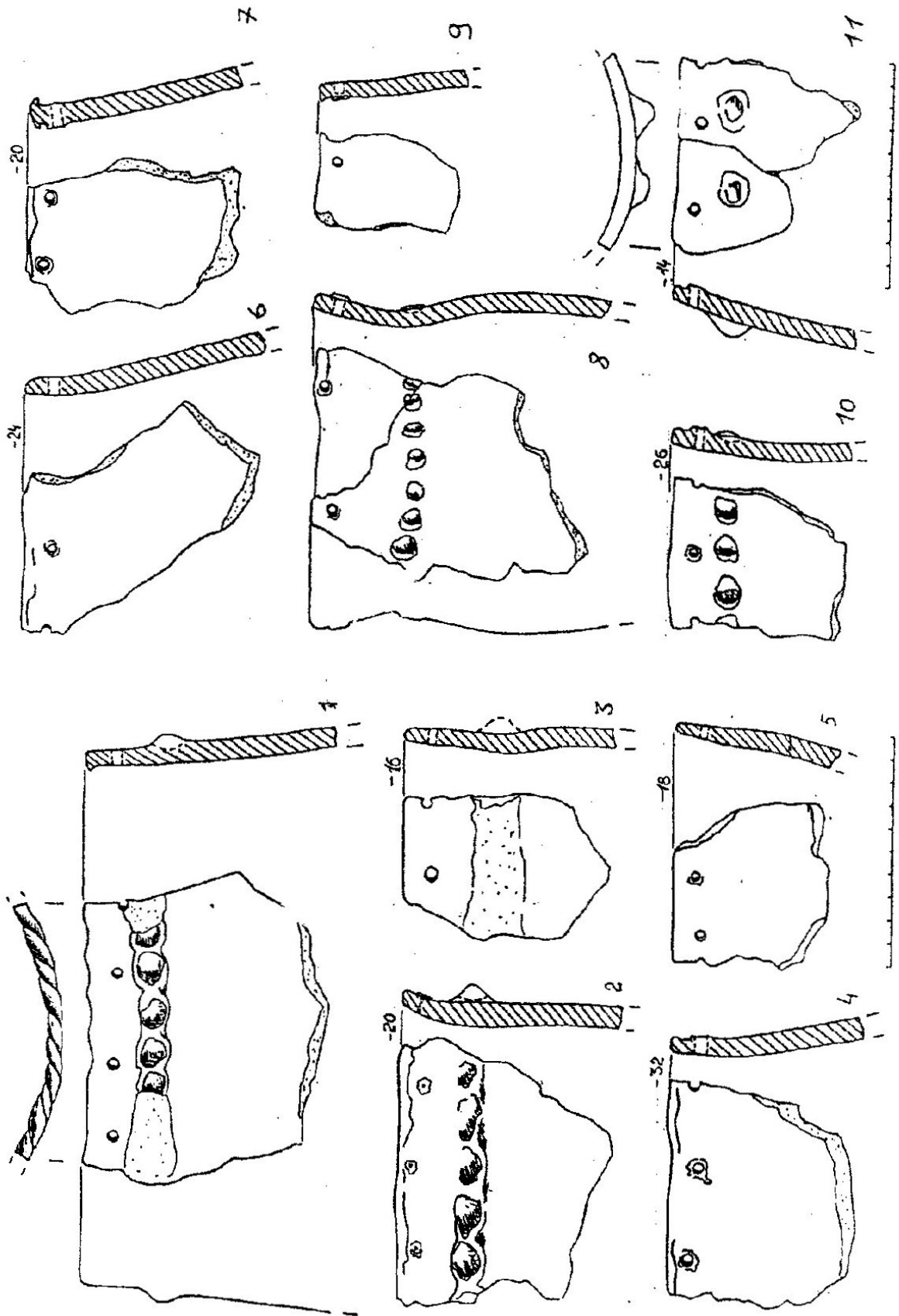

Рис. 4. Фрагменти керамічного посуду з розкопу-1.

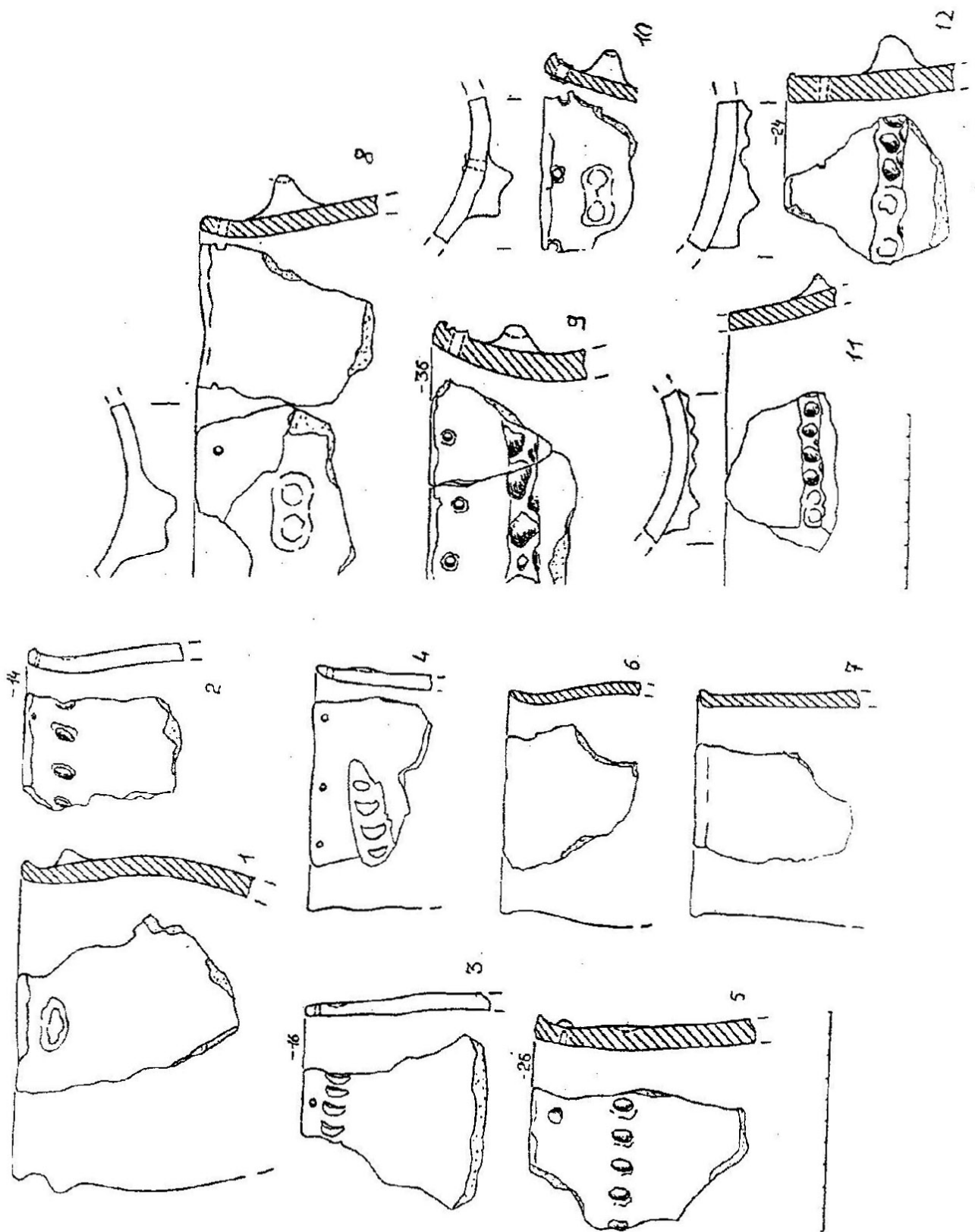

Рис. 5. Фрагменти керамічного посуду з розкопу-1.

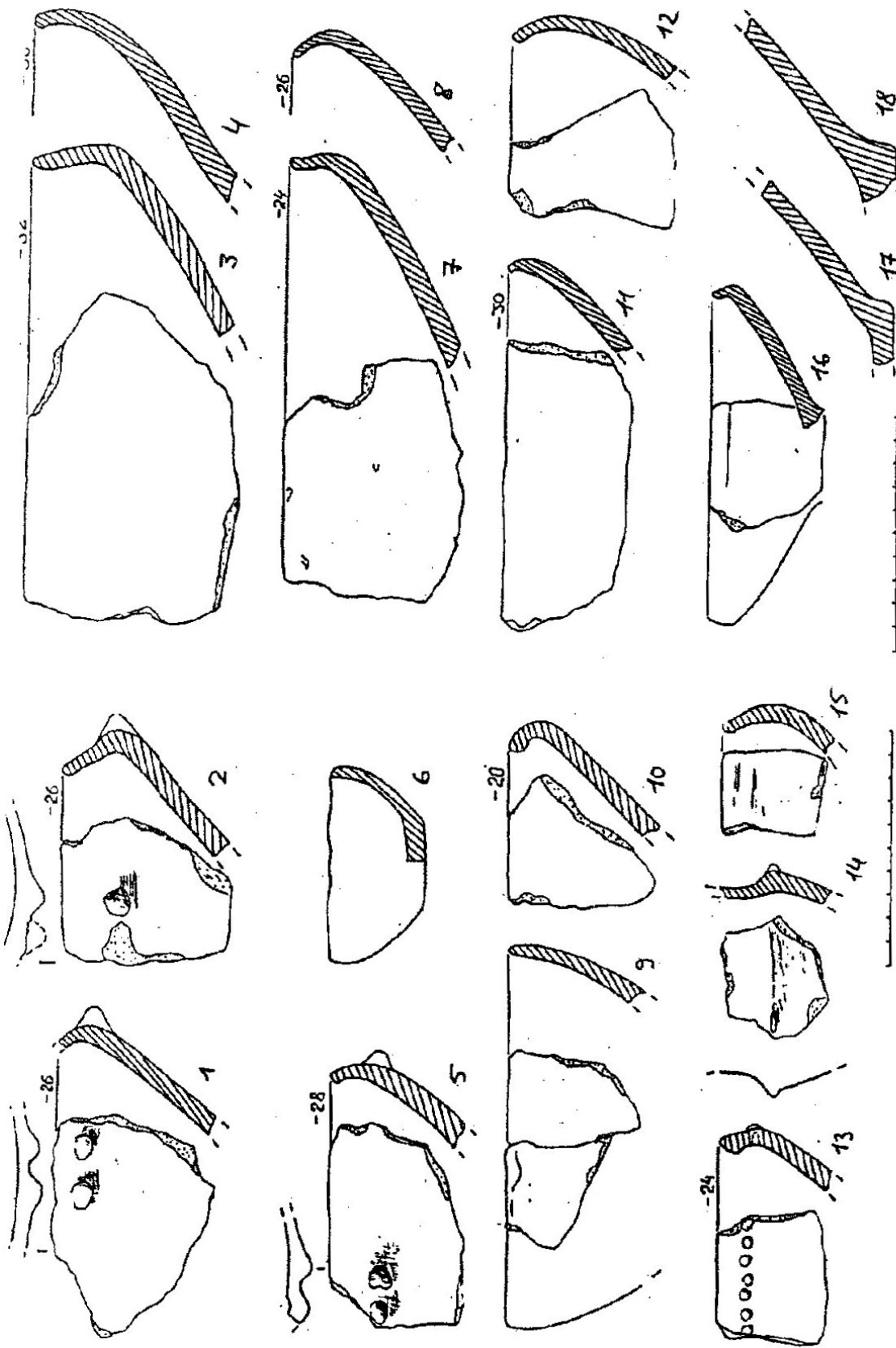

Рис. 6. Фрагменти керамічного посуду з розкопу-1.

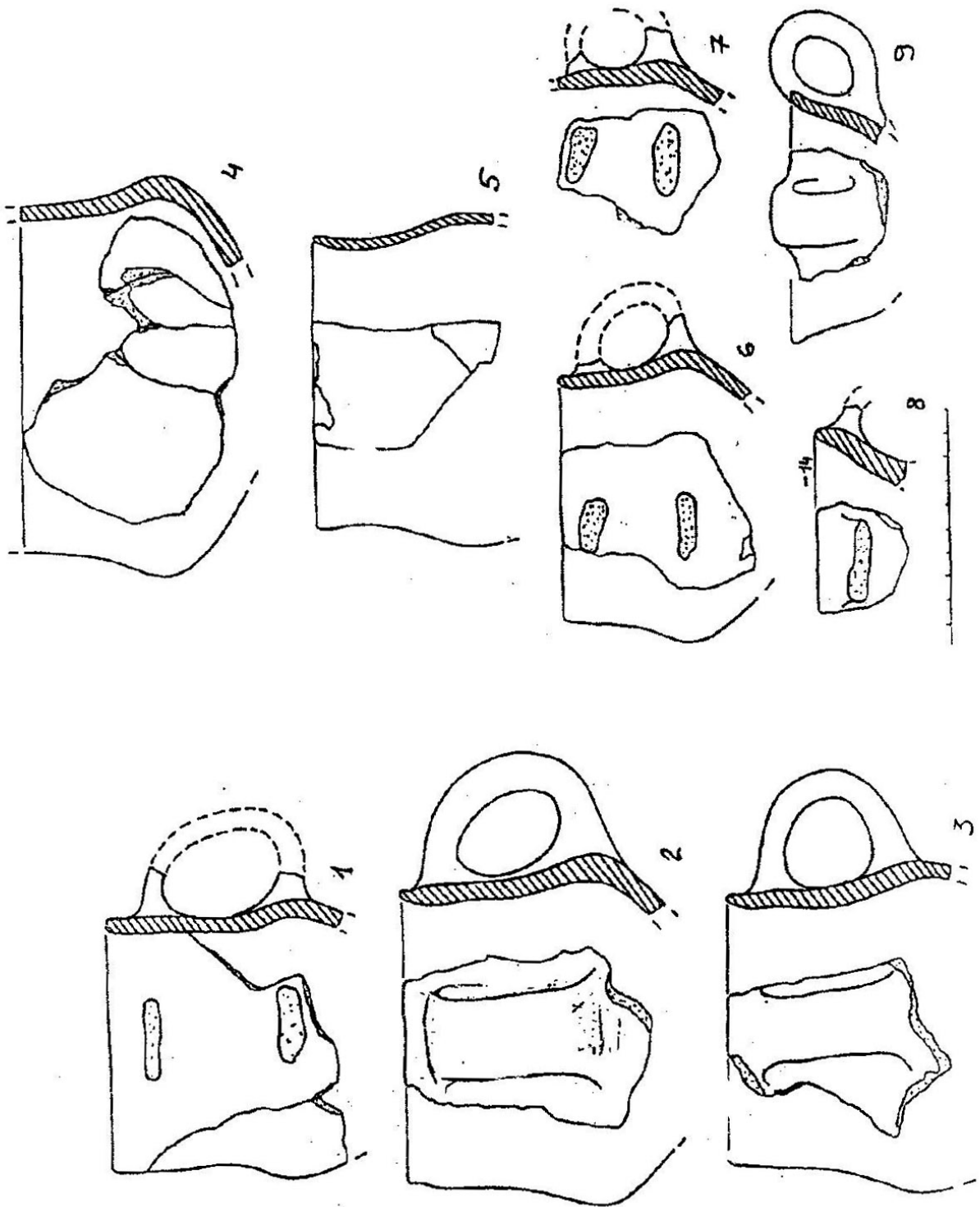

Рис. 7. Фрагменти керамічного посуду з розкопу-1.

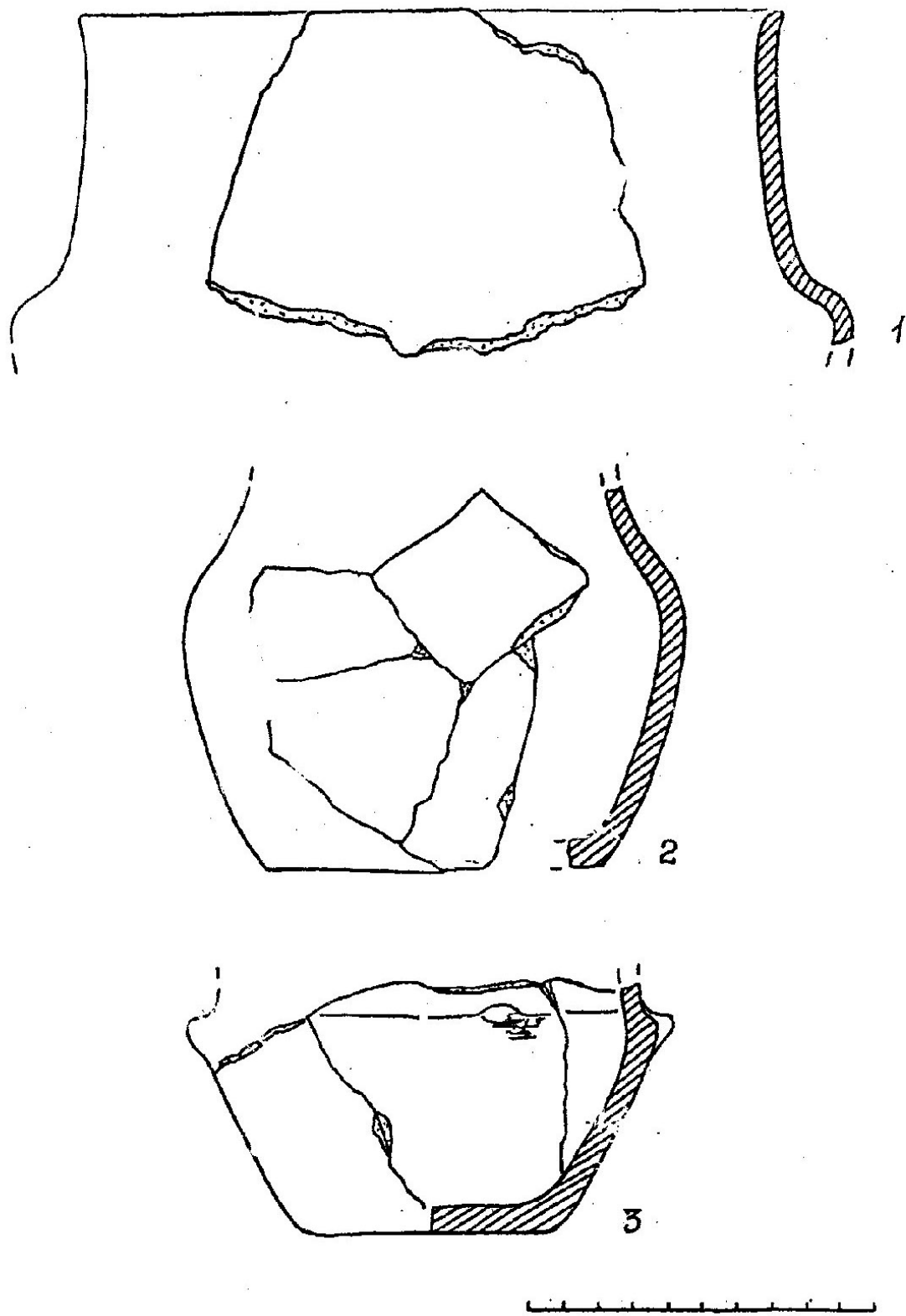

Рис. 8. Фрагменти керамічного посуду з розкопу-1.